

Allikapublikatsioon ei saa olla lõpp, vaid ainult algus

Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987. Dokumentide kogumik. *Ad fontes* 17. Koostanud Arvo Pesti. Riigiarhiiv, Tallinn, 2009. 664 lk.

Rahvusarhiivi kogumikusari „Ad fontes” on saanud täiendust Arvo Pesti allikapublikatsiooniga „Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987”. Tegu on tänuväärse tööga, mis toob lugejani hulga arhiividokumente Eesti vastupanuliikumise, täpsemalt dissidentide tegevusest Nõukogude okupatsiooni kahel viimasel aastakümnel. Enamik sisust moodustab valik dokumente dissidentide vastu suunatud üheteistkümnest kriminaalasjast, ent kogumiku algusesse on lisatud vabadusvõitlejate avalikud pöördumised ja kirjad mitmesugustele asutustele, organisatsioonidele ja isikutele NSV Liidus ja mujal maailmas. Kogumiku alguses on Arvo Pesti 40-leheküljeline sissejuhatus dissidentluse mõistest ning dissidentluse ajaloost NSV Liidus ja Eestis. Käesolev arvustus esitab paar mõtet dokumentide osa kohta ning arutleb siis pisut sissejuhatava käsitluse üle.

Allikapublikatsioonid on monograafiate, artiklite ja mälestuste kõrval ajaloolasele oluline abivahend, sest hoiavad kokku palju aega, mis muidu kuluks arhiivitööle. Kogumikes on dokumendid vajalikul määral korrastatud, ritta seatud, vajadusel tõlgitud. Käesoleva publikatsiooni puhul on sellest „mustast tööst” eriti palju abi, sest toimikud, mis Arvo Pesti on läbi töötanud, on tohutult mahukad, sisaldades hulga teavet, mille ülevaatamine oleks muidu üpris aeganõudev. Arhiivisäilitutest on seega tehtud eelvalik, ning me peame usaldama kogumiku toimetajat, et valiku kriteerium oli sobiv ja õigustatud. Praegusel juhul on enamik dokumente ka venekeelsed. Vene keele valdamist ei saa aga arvatavasti enam eeldada näiteks bakalaureuse-astme üliõpilaselt, keda see publikatsioon

võiks suunata dissidentide ajaloo põhjalikumale uurimisele.

Allikapublikatsioon on teatavasti mitmesuguseid. Siinsel juhul on mindud kergema vastupanu teed selles mõttes, et on otsustatud dokumentidele pikemaid kommentaare mitte lisada. Sellise otsuse aluseks näib olevat positivistlik eeldus, et allikad „räägivad iseenda eest” ega vajagi põhjalikumat selgitust. Teiseks eelduseks on kujutus, et kogumiku lugeja on umbes samasugune inimene, kui on selle koostaja, s. t. keegi, kes vajaliku tausta üldiselt tunneb ning tänu sellele suudab allikaid piisavalt hästi lahti mõtestada. Kaldun aga arvama, et käesoleva allikapublikatsiooni puhul nõuab selline lähenemisviis lugejalt üpriski palju ning tegelikult on piisava taustainformatsiooniga ajaloo huvilisi ja isegi ajaloolasi üsna vähe. Seda väites olen täiesti teadlik sellest, et raamatu tiraaž müüdi ära peaaegu kohe, kui see poodidesse jõudis. Jääb vaid üle imestada, mida arvukad ostjad siit leida lootsid.

Minu arvates oleks tulnud dokumendid varustada põhjalikumate kommentaaridega. Näiteks oleksin tahtnud teada, kas juurdluses osalenud tunnistajate ütlused vastasid tegelikkusele, kas nad vastasid tegelikkusele täiel määral või ainult osaliselt. Kogumiku üheks huvitavamaks osaks on Urmas Nageli ülestunnistus Heiki Ahoneni, Lagle Pareki ja Arvo Pesti süüasjas, mis kujutab endast põhjalikku ülevaadet dissidentide konspiratiivsest tegevusest. Siin oleks abiks olnud täpsustavad ja täiendavad kommentaarid Arvo Pestilt kui toonaselt kriminaalkuriteos kahtlustatavalt endalt. Kes oleks Pestist pädevam neid selgitusi andma! Avalike pöördumiste ja kirjade puhul oleks tulnud lisada, kas nad jõudsid adressaadini ning milline oli nende mõju ja tulemus. Paljudel juhtudel ei saa konteksti tundmata isegi professionaalne ajaloolane aru, kas allikas räägib tõtt või valetab, on ta naiivne või täiesti teadlik oma tegude tagajärgedest.

Et pealiskaudne lugemine võib kergesti rappa viia, selgub ajakirjanduses avaldatud kommentaaridest. Nii näiteks leidis ajakirjanik Andres Laasik, et dokumentidest tuleb välja „dissidentide pöördumiste ja avalduste kohatine naiivsus ja lihtsameelsus”, sest neile oleks pidanud olema selge, et nende tõde ei jõua kunagi ÜRO-ni ega maailma avalikkuseni, vaid piirdub KGB uurijaga.¹ Siin on minu arvates

¹ A. Laasik. Lugu inimestest, kes julgesid öelda, et valge on valge. – Eesti Päevaleht, 30.01.2010.

eksitud lausa kahekordselt: esiteks, tähtsamad pöördumised, nagu näiteks 1979. aasta Balti apell, millele toetus Euroopa parlamendi 1983. aasta otsus Nõukogude okupatsiooni ebaseaduslikkuse kohta Balti riikides, jõudsid tõepoolest maailma avalikkuseni; ning teiseks, „naivne” ei ole küll täpne sõna dissidentide kirjeldamiseks, sest üldiselt olid nad siiski teadlikud oma napidest võimalustest olukorda muuta, kuid olid sellegipoolest valmis kõrgema eesmärgi nimel oma heaolu ohverdama.

Nagu öeldud, on iga allikapublikatsioon eelvalik arhiivisäilikutest, kuid antud juhul oleks minu arvates võinud sõela veelgi tihendada. Kogumikule ei anna palju juurde dokumendid, mida võiks liigitada „tehnilisteks”, nt. arvukad ja mahukad kohtuotsuste protokollid, millele mõnel juhul lisanduvad veel kohtuotsuse muutmise määrused (nt. Ahoneni, Pareki ja Pesti juhtumil) või siis lühikesed teated vangide toimetamisest kusagilt parandusliku töö kolooniast uurimisisolaatorisse või juurdlusprotsessi käigus tekkinud dokumendid, nagu näiteks ühe KGB asutuse kirjad teisele palvega mõni kahtlustatav üle kuulata või toimetada kahtlusaluse korteris läbiotsimine. Paljudel juhtudel oleks minu arvates olnud parem asendada sellised dokumendid, milles palju formaalsusi ja sisu vähe, lühikese kirjeldusega juurdluse käigust või siis kohtuprotsessi tulemusest ning vangi järgnevast saatusest. Kindlasti oleks saanud loobuda nii mitmestki ülekuulamisprotokollist, milles tunnistaja loobus igasuguste vastuste andmisest. Nii oleks saanud vältida hulga kordusi, tehnilist laadi teavet, mis sisuliselt kogumikule juurde ei anna, ning pressida kogumik 664 leheküljelt umbes 400-le, mis oleks olnud mõistlikum maht (sest mahukus ei ole tingimata voores). Võrdlusena, mul on parasjagu laual Cambridge'i ülikooli kirjastuses välja antud kogumik „The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations” (1984), mis on 303 lehekülge pikk. Siin on sissejuhatus veidi pikem kui Arvo Pesti oma. Pikematest dokumentidest on välja lõigatud olulisem, nii et välisministeeriumi memorandumitest on kõrvaldatud palju arutluskäike, mis ei ole teema suhtes otseselt relevantesed, ning üsnagi kompaktses raamatus on suudetud esitada olulisim Briti–Nõukogude suhetes Teise maailmasõja ajal.

Dokumentide põhjalikum kommenteerimine nõuaks juba eraldi uurimust, seepärast pöördun nüüd Arvo Pesti sissejuhatusse juurde. Autoril on üldiselt õigus, et dissidentlikku lii-

kumist on „hämmastavalt vähe uuritud”. Siiski oleks võinud lisaks Ljudmila Aleksejeva 1984. aastal ilmunud uurimusele viidata uuematele Läänes ilmunud käsitlustele, nagu nt. Daniel C. Thomase teosele „The Helsinki effect. International norms, human rights and the demise of communism” (Princeton, N.J.; Oxford, 2001) ja Robert Horvathi raamatule „The legacy of Soviet dissent. Dissidents, democratization and radical nationalism in Russia (London, 2005). Võib-olla ei anna nimetatud teosed palju uut fakteavet dissidentliku liikumise kohta, kuid on siiski olulised teoreetilises plaanis ning laiema konteksti seisukohast. Thomase monograafia esitab väga veenvalt seisukohta, et dissidentlusel oli oluline roll NSV Liidu kokkuvarisemisel pärast seda, kui peasekretär Mihhail Gorbatšov pidas vajalikuks algatada *perestroika* – hoolimata sellest, et tema eelkäijal Juri Andropovil oli õnnestunud liikumine peaaegu täielikult likvideerida. Muidugi on tegu vastuoluga, kuid Thomas püüab seda ületada väitega, et dissidentide mõtteviis kandus üle NLKP nooremale ja edumeelsemale ladvikule, kes pääses võimule koos Gorbatšoviga. Nii rajanes Gorbatšovi *glasnost* paljuski ideedele, mille eest dissidendid olid aastaid võidelnud ja vangis istunud (näiteks teha avalikuks bürokraatia seaduserikkumised ja võimu kuritarvitamine), kuigi loomulikult mitte samas ulatuses (ühiskonna põhjalik demokratiseerimine). Robert Horvathi teos täiendab oluliselt Thomase raamatut, toetades väidet, et dissidentidel oli suur mõju Gorbatšovi poliitikale 1980. aastatel, hoolimata asjaolust, et kõik *perestroika* eestkõnelejad seost teravalt eitasid.

Vastupidiselt Arvo Pestile ei ole ma veendunud, et mõiste „dissident” juures on otstarbekas eristada selle laiemat ja kitsamat tähendust (lk. 5). Tegelikult defineerib ka Pesti dissidentlust väga õigesti kui „vastupanuliikumise üht vormi”, millest NSV Liidu puhul saab rääkida alates 1960. aastate keskpaigast kuni selle riigi lagunemiseni 1990. aastate alguses. Seejuures, nagu Pesti märgib, „muutus vastupanuliikumine suures osas avalikuks, inimesed esinesid oma nime all ja avalikult”, nõudes „võimudelt nii siseriiklike kui ka rahvusvaheliste lepete ja seaduste järgimist ja täitmist”. Siiski ei saa päris hästi nõustuda, et „termini sisu on küllaltki laialivalgav, sinna alla mahub väga erinevat liiki vastuhakk võimudele” (lk. 5). Minu arvates on tegu küllaltki üheselt defineeritava vastupanu liigiga, mille kõige olulisemaks tunnuseks on tegevuse jäämine „nõukogude seaduslikkuse”

piiridesse. Nõudes valitsuselt seaduste ja rahvusvaheliste lepete järgimist, püüti ka ise toimetada vastavalt NSV Liidus kehtinud konstitutsioonile (1936. ja 1977. aasta põhiseadused) ja muudele õigusaktidele. Dissidendid kasutasid ära asjaolu, et seadused lubasid Nõukogude kodanikele hulgaliselt vabadusi, sealhulgas sõnavabadust (1936. aasta põhiseaduse artikkel 125), mida NLKP diktatuurirežiimil polnud muidugi kunagi olnud kavas austada. Oluline osa dissidentide tegevusest toimus muidugi varjatult konspiratsiooni tingimustes, nagu Pesti õigesti märgib, kuid Nõukogude seaduste tähtsuse tõlgendamise järgi polnud suurem osa pörandaalusestki tegevusest õiguserikkumine (kas nt. „keelatud kirjanduse” levitamine oli seaduserikkumine põhiseaduses sätestatud sõnavabaduse tingimustes?).

Eelnevaga on seotud küsimus: kas Eesti vabadusvõitlejad olid tegelikult dissidendid, kas neid saab panna ühte patta ülejäänud NSV Liidu dissidentidega? Arvo Pesti näib pooldavat Viktor Niitsoo seisukohta, et „oleks ekslik seada ühele pulgale Vene inimõiguslased ehk dissidendid ning Balti riikides tegutsenud vastupanuliikujad” (lk. 30), sest esimeste eesmärgiks oli valitseva korra liberaliseerimine, samas kui viimaste eesmärgiks oli Nõukogude korra likvideerimine ja Balti riikide iseseisvuse taastamine. „Baltikumi teisitimõtlejaid ja Vene dissidente ühendas eelkõige võimu repressiivpoliitika – tagakiusatavad igal alal olid nii ühed kui teised,” märgib Pesti. Teatav kvalitatiivne vahe Balti vabadusvõitlejate ja Vene dissidentide eesmärkides ja nõudmistes tõepoolest oli, kuid minu arvates on olulisem eespool välja toodud sarnasus meetodites: mõlemal juhul püüti jääda Nõukogude seaduslikkuse raamidesse. Lisaks näib mulle, et Balti dissidentide nõue avalikustada Molotovi-Ribbentropi salaprotokollid ning seejärel taastada seaduslik kord (vastavalt rahvusvahelisele õigusele) Baltikumis mahuvad dissidentide põhinõudmistele raamidesse: *glasnost* ja seaduste täitmine. Sellest tulenevalt võib minu arvates Eesti vabadusvõitlejad paigutada siiski NSV Liidu dissidentliku liikumise konteksti, rõhutada seejuures „kohalikku eripära”, mis tulenes Balti küsimusest rahvusvahelistes suhetes ning Balti riikide eristaatusest rahvusvahelise õiguse vaatepunktist.

Lõpetuseks avaldan lootust, et põhjalikku tööd arhiividokumentidega kroonib kord Arvo Pesti monograafia dissidentluse ajaloost – sest allikapublikatsioon ei saa olla lõpp, vaid ainult

algus. Põnev arhiivimaterjal ning teema olulisus Nõukogude Liidu ja Eesti ajaloo seisukohast on parim tagatis heaks tulemuseks. Käesolev väljaanne sobib hästi ka õppematerjaliks üliõpilasele, kellel on huvi uurida süvitsi Nõukogude aega, ning loomulikult NSV Liidu ja Eesti ajaloo spetsialistidele.

Kaarel Piirimäe